

lende gebied liggende bronnen zullen mede lager komen te liggen. Het naar de bronnen stromende water, dat aanvankelijk de daling moet volgen, zal trachten weer het horizontale vlak zoveel mogelijk te benaderen. In een dalende bron zal het water dus binnen een zekere tijd stijgen in de winnigsbuis af-put. Het is dus juist andersom, als men algemeen hoort beweren. In een door mijnbouw dalend terrein, waarin een of meer waterdragende lagen aanwezig zijn, zal het water in putten en bronnen stijgen.

Te Heerlen op Woensdag 13 April 1949.

Aanwezig waren mej. Jansen en de heren van Rummelen, Adams, Zopp, Bour, Coenen, Vijgen, van Loo, Friedericy, van Velsen, Willemse, Br. Arnoud, Collin.

Na eerst een determinatie te hebben gegeven van een ter vergadering meegebrachte zwerfsteen, houdt de heer van Rummelen een geïmproviseerde voordracht over de wijze, waarop de terrassen der Maas werden opgebouwd. Deze lezing zal later als afzonderlijk artikel verschijnen.

EEN OUD KRUIDBOEK

door

Dr. H. J. J. TERHAL (Heerlen)

In de bibliotheek van het klooster der Paters Redemptoristen te Wittem bevindt zich een oud en merkwaardig kruidenboek in quarto formaat, dat 208 bladen omvat. Het werk is anoniem en bevat zelfs geen naam of woonplaats van de drukker. In de tekst op de laatste bladzijde wordt het boek gesloten met de woorden: Ghemaect int iaer ons heeren MCCCC ende lxxxiii. Dit boek, waarvan een tweede exemplaar, in ons land aanwezig, zich bevindt in de K. B. te 's-Gravenhage, is in het genoemde jaar gedrukt bij Johan Veldener in Culemborg.¹⁾ Het is een Nederlandse vertaling van de in 1484 bij de drukkerij van Peter Schoeffer in Mainz verschenen *Herbarius latinus*, een boek waarvan de schrijver onbekend is. Tussen 1484 en 1540 verschenen in Duitsland, Nederland, Frankrijk en Italië bijna twintig herdrukken en vertalingen, waarvan de eerste vertaling deze Nederlandse was.²⁾ In hetzelfde jaar reeds, dat de oorspronkelijke uitgave verscheen, liet Johan Veldener, door een nog onbekende,

het boek vertalen en van nieuwe houtsneden voorzien; zo ontstond voor het eerst een gedrukt kruidenboek in de Nederlandse taal¹⁾, een boek dat door omvang, maar vooral door de inhoud ver achter staat bij de latere Nederlandse kruidenboeken, zoals „Den grooten Herbarius”, „Den nieuwen herbarius” van J. Fuchs en het beroemde „Crujdtboek” van R. Dodonaeus.

Dit eerste Nederlandse kruidenboek is waarschijnlijk geen groot succes geweest; bij Veldener immers verscheen in deze vorm geen herdruk. Wel heeft hij nog tweemaal de blokken der houtsneden gebruikt voor het herdrukken van de oorspronkelijke Latijnse uitgave, waarvan de eerste in 1484 in Culemborg of Leuven verscheen; de tweede werd waarschijnlijk in 1485 in Leuven, waarheen Veldener omtrent die tijd zijn pers verplaatste, uitgegeven³⁾.

Eerst in 1511 verscheen bij Govaert Back in Antwerpen een nieuwe uitgave in de Nederlandse taal, terwijl omstreeks dezelfde tijd — het juiste jaartal wordt omstreden — ook bij drukker Willem Vorsterman in Antwerpen een zelfde uitgave verscheen. Deze beide uitgaven zijn geen nieuwe vertalingen van de Latijnse tekst, maar herdrukken van de vertaling zoals deze bij Veldener verschenen was⁴⁾.

Dank zij de welwillendheid van de bibliothecaris der Wittemse bibliotheek kreeg ik de gelegenheid Veldeners boek wat nauwkeuriger te bestuderen. Het werk draagt geen titel; op het eerste blad van de tekst, die hierbij in foto is weergegeven, begint: „Dye prologhe de oversetters uyt den latyn in dyetsche”. Tegenover deze „prologhe” op de achterzijde van het eerste blad staat een houtsnede, voorstellende de boom van Jesse, met daarbij passend inschrift. Dezelfde houtsnede, nu echter zonder inschrift, bevindt zich op de achterzijde van blad 172. Deze figuur en een tweede versierende houtsnede op de achterzijde van het laatste blad, voorstellende de val van de mens in het paradijs, komen ook voor in „Den spiegel onser behoudenis”, een boek dat in 1483 „is volmaect in die goede stede van Culemburch bij my iohan veldener”⁵⁾. Deze beide figuren en het drukkersmerk op de achterzijde van blad 9 van het kruidenboek, geven Johan Veldener de eer de drukker van dit eerste Nederlandse kruidenboek te zijn.

In de „prologhe” geeft de vertaler, een gods-

**Dye prologhe de ouerletters vyt
den latyn in dyetsche.**

icli alreijt werke moet bestaen daer duecht en dye
gods eere i ghespe Menichwer ne heb ic oudacht
hoe grote proffitelicheit in de medecyn leet hoe seere
wyer in ghehoude sijn diese os eerst vōde En hoe
wel meer dackbaerich wij seuldich sijn te sijn god
vā hemelrijc de hē de wijsheit i plāte. O lieue heer
ihūs als goetheit fundament v sijn alle lof en eere

De eerste bladzijden van Den Herbarius in dytsche. 1484.

dienstig man, na een gebed, de redenen van de vertaling :

„Ghebeen synde van sommige vrienden uuyt een duegdelick versueck dat ick wou een cleenlick boeck van den ghemeinen simpel medecinen uuyt den latyn in dytsche versetten en hebs niet gherne willen consenteren mids sommige mesbruken di er uuyt mochten rysen Maer want daer oeck veel goeds uuyt mach comen zoe heb ick in den naem des heyleghen gheest bestaen”...

Na de „prologhe” volgt : „Dye voerspraeck dees meesters dees boeckx”, waarin wij vernemen dat het boek werd gemaakt om voor de onbemiddelden een aantal geneeskrachtige planten aan te wijzen, die in het wild of in tuinen voorkomen.

„Want veel lyen mids der armoeden de apoteken ende vergheerde medecyn overmids haerder costelickheit scouwen Soe hebben sommige vrienden : die grote boeken ypocras. galienus. rasis. avicenna of derghelyken dervende : my ghebeden dat ic een verghering der crachten van de ghemeynste simpel medecynen wou maken. Alsoe hoer duechdelyke beede verharende hebbe ick uuyt der meesteren boeken. Een verghering der ghemeynder simpelle medecynen ghemaect dye in hoven in boschen beemden of andere plecken, in manier van practiken. waer uuyt dezen boeck mach heeten de verghering der simpelder medecinen in manier van practiken...”⁶⁾.

In de „voerspraeck” vindt men tevens aangegeven: „...daerom wort dit boeck in vii par-

tikelen ghedeilt voer elc partikel hebbende sijn tafel die eerste partikel tracteert van de crachten der cruyden ende heeft cl. capittelen. de tweede partikel tracteert van medecynen die cameren maken ende heeft xii capittelen Die derde partikel es van welriekende ende zeer sterkende medecinen ende heeft xvi capittelen. Dye vierde partikel es van vruchten zayen ende wortelen ende heeft xxii capittelen Dye vijfde partikel es van gummen of derghelike ende heeft tyen capittelen. Die seste partikel es van manieren van soute van milien ende ghesteynte ende heeft xvi capittelen Die sevenste ende de leste partikel dees boeckx es van ghedierten ende datter af compt ende heeft xx capittelen in dezen sal sluten de meininghe dees boeckx in den naem gods"

Op dit slot van de „voerspraeck" volgt zeer in het kort „de manier der vremder scriving in medecinen", waarin afkortingen voor maten en gewichten zijn opgenomen, zoals voor: „medecyns pont", „oncie", „dragma", „scrupel", „hantvol", „qwart" en „greyn". Ook zijn hierin afkortingen opgenomen voor de namen van de auteurs, waaruit het boek geput heeft. Het zijn: Avicenna, Serapion, Gallienus, Platearius, en de Pandecta van Matth. Sylvaticus. In het boek zijn echter nog tal van namen genoemd, zoals: Albertus Magnus, Bartholomeus Anglicus, Mesue, Averroës, Dioscorides en Plinius, waaraan de tekst ontleend is. Uit het feit, dat vrijwel al de geciteerde auteurs voor 1300 schreven en slechts van de 14e en 15e eeuwse schrijvers Matthaeus Sylvaticus (gest. 1342) genoemd is, veronderstelde Payne, dat het handschrift reeds 100 jaar eerder geschreven was, voordat Schoeffer, de drukker van de eerste uitgave, het handschrift in een bibliotheek gevonden heeft en het op zijn pers bracht.⁷⁾

Verreweg het grootste gedeelte van het boek — tot en met blad 172 van het geheel van 208 bladen — wordt ingenomen door het: „erste partikel dees boeckx", waarin in 150 capittelen de geneeskundige betekenis van een zelfde aantal planten besproken wordt. Ieder van deze genummerde capittelen bevat een houtsnede van de behandelde plant, figuren, die bij andere exemplaren van dit boek, o.a. bij een exemplaar in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel, met waterverf enigermate zijn gekleurd. De houtsneden zijn in botanisch opzicht niet geslaagd te noemen; de planten zijn in de meeste ge-

vallen niet of uiterst moeilijk te herkennen; vooral in de onderlinge verhoudingen zijn de figuren niet geproportioneerd. Van sommige figuren gaat echter als boekversiering een zekere aantrekkelijkheid uit. Naar Schreiber e.a. zijn deze houtsneden, op enkele uitzonderingen na, copieën van die in de oorspronkelijke Mainzer uitgave; zij zijn echter van de achterzijde van het origineel gecopieërd. Bij vergelijking is duidelijk te constateren, dat er, zoals Schreiber reeds opmerkte, twee soorten figuren zijn, namelijk een groep die van een bekwaam, en een die van een minder kundig vakman stamt.

Het zal niet ondienstig zijn thans een opsomming te geven van de in dit boek gebruikte Nederlandse plantennamen.⁸⁾ Zij volgen hierachter in een volgorde die berust op de alphabetische rangschikking der middeleeuwse Latijnse plantennamen in de oorspronkelijke uitgave. De vertaler hield zich hieraan... „om die groote bedriechlike verscheydenheit van noemende die in dietsche es..."

Het was niet steeds gemakkelijk de in dit boek gebruikte Nederlandse plantennamen met hun tegenwoordige wetenschappelijke naam te identificeren. Met behulp van het Woordenboek van Heukels en het werk van Pritzel en Jessen werd het volgende verkregen.

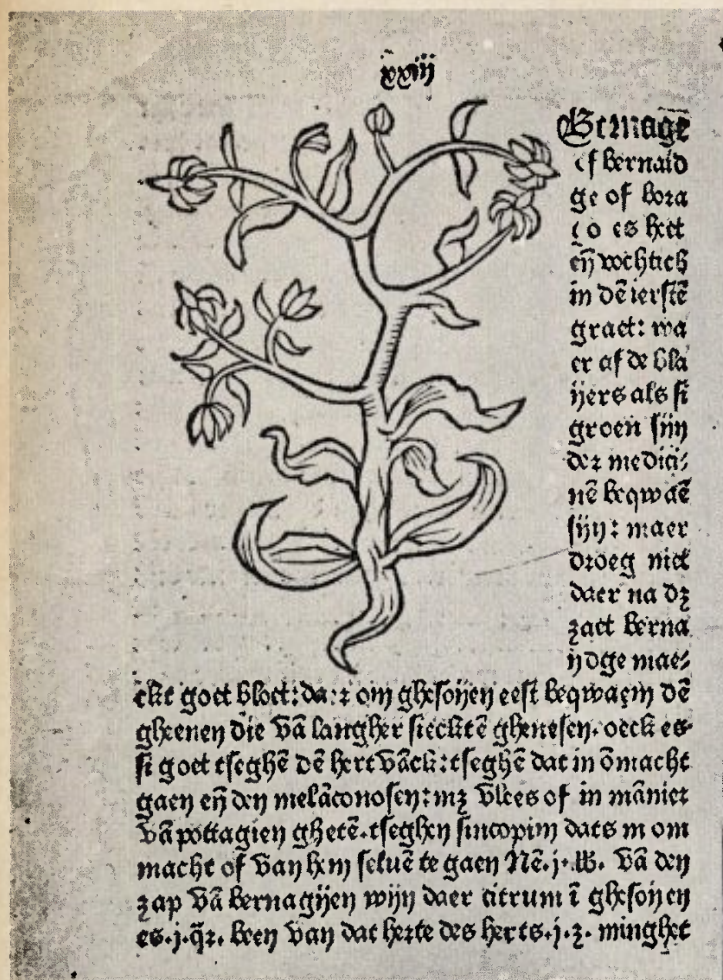
1. alsem, alsem. *Artemisia Absinthium* L.
2. agherand(e). *Artemisia Abrotanum* L.
3. witten hoemsch. *Althaea officinalis* L.
4. g(h)eel lelien. *Iris Pseudacorus* L.
5. sulfor, sulker. *Rumex Acetosa* L.
6. agrimonie. *Agrimonia Eupatoria* L.
7. loeck, tam loeck, huusloeck. *Allium sativum* L.
8. krieken over zee, boberellen. *Physalis Alkekengi* L.
9. reynvaen. *Tanacetum vulgare* L.
10. dille. *Anethum graveolens* L.
11. eppe, i (o)ffroumerck(e). *Apium graveolens* L.
12. byvoet. *Artemisia vulgaris* L.
13. sarasine, langhe hoelwortel. *Aristolochia Clematitis* L.
14. ronde hoelwortel. *Corydalis cava* Schw. et K.
15. wilde nardus. *Asarum europaeum* L.
16. melde, milde. *Atriplex hortense* L.
17. calftvoet, calfsvoet. *Arum maculatum* L.
18. muyssoore(n). *Hieracium Pilosella* L.

19. weechbree, weechbrede. *Plantage major* L.
20. wilde savie, reynvaen. *Artemisia campestris* L.
21. honderthoefde, honderthoijen, wilde lelien. *Asphodelus tenuifolius* Cav.
22. waterwilghe. *Vitex agnus castus* L.
23. bornagie, bernage, bernaidge. *Borago officinalis* L.
24. ossentong(he). *Anchusa officinalis* L.
25. betonie, bottonie. *Betonica officinalis* L.
26. berenclau(we). *Heracleum Sphondylium* L.
27. beete. *Beta vulgaris* L.
28. te(e)skenscruit, stopbloet. *Capsella Bursa-pastoris* Med.
29. berberis, amiberberis. *Berberis vulgaris* L.
30. basilike. *Ocimum Basilicum* L.
31. brionie, wilde zewael, witte wigaert. *Bryonia dioica* Jacq.
32. ciceroye, cicoreije, hemelsluetel, heemelslo-
tel. *Cichorium Intybus* L.
33. a) cattencruit, cattenmente, nepte. *Nepeta*
Cataria L.
b) wilde poley. *Mentha arvensis* L.
c) steenmunte. *Calamintha Acinos* Clairv.
34. santorie, eertgalle. *Erythraea Centaurium*
Pers.
35. wilt soffraen, papagayzaet. *Carthamus*
tinctorius L.
36. honstonghe. *Cynoglossum officinale* L.
37. camille. *Matricaria Chamomilla* L.
38. gro(e)te gamandre. *Teucrium Chamae-*
drys L.
39. steenrute, vrouwenhaer, minnenhaer, iov-
frouwenhaer, *Asplenium Ruta-muraria* L.
40. eywijn, eijwijn, sibollen, cepe. *Allium*
Cepa L.
41. coriander, kalander. *Coriandrum sativum*
L.
42. zide, wranghe. *Cuscuta epilinum* Weihe.
43. cyperis. *Cyperus* sp.
44. gouwortel, sceelwortel. *Chelidonium ma-*
jus L.
45. scytcruit, schijtcruit, sporiezaat, voer-
cruyt. *Euphorbia Lathyris* L.
46. couworden. *Cucurbita* sp.
47. wilt riet. *Acorus Calamus* L.
48. kemp(e). *Cannabis sativa* L.
49. vogelnest. *Daucus carota* L.
50. dyptamus. *Dictamnus albus* L.
51. cleyen sporie, esule. *Euphorbia Esula* L.
52. endivie. *Cichorium Endivia* L.
53. boelkenscruit. *Eupatorium cannabinum* L.
54. alant. *Inula* sp.
55. leewerckcruit, levercruyt. *Marchantia po-*
lymorpha L.
56. wit niescruit. *Veratrum album* L.
57. heylich kerstcruit, swert niescruyt. *Helle-*
borus niger L.
58. adik, cleyen wilt vlier. *Sambucus Ebulus*
L.
59. onderave, onderhave. *Glechoma hederacea*
L.
60. vel(o)uwe, weghe. *Hedera Helix* L.
61. grisecom, du(y)venkervel. *Fumaria offi-*
cinalis L.
62. venkel. *Foeniculum capillaceum* Gilib.
63. eertbesiencruit. *Fragaria* sp.
64. eschen. *Fraxinus excelsior* L.
65. witte steenbrek(e). *Saxifraga granulata* L.
66. hanencam, hanekam. *Salvia Sclarea* L.
67. gariofilaet, gariofelcruyt. *Geum urbanum*
L.
68. ganciaen. *Gentiana* sp.
69. brem, bremp. *Sarothamnus vulgaris*
Wimm.
70. garse, ghers, gramen. *Triticum repens* L.
71. titelose. *Colchicum autumnale* L.
72. balsem, belsem. *Hyoscyamus niger* L.
73. yspe, ysoep. *Hyssopus officinalis* L.
74. yris, swerdele. *Gladiolus communis* L. (?)
75. genifer, geniver, genever. *Juniperus com-*
munis L.
76. secacul, cruijsdistel. *Eryngium campestre*
L.
77. lelie. *Lilium candidum* L.
78. hoppe, hoppencruyt. *Humulus Lupulus* L.
79. partike. *Rumex obtusifolius* L.
80. lachtike, lactuwe. *Lactuca sativa* L.
81. levesche. *Levisticum officinale* Koch.
82. lavend(e)re. *Lavendula vera* DC.
83. mezereon. *Daphne Mezereum* L.
84. millise. *Melissa officinalis* L.
85. garwe, duzentblat. *Achillea Millefolium* L.
86. maluwe. *Malva* sp.
87. munte. *Mentha* sp.
88. mallote. *Melilotus* sp.
89. matre, mater bivoet. *Chrysanthemum Par-*
thenium Bernh.
90. mageleyne. *Origanum Majorana* L.
91. maelrobie, maelrovie. *Marrubium vulgare*
L.
92. moerbesien. *Morus* sp.
93. mercuriael, smeerwortel. *Mercurialis an-*
nua L.

94. doelworte(1), mandragher. *Mandragora officinarum* L.
95. hofkerse. *Lepidium sativum* L.
96. waterkerse. *Nasturtium officinale* R. Br.
97. balsem, balsemzaet, niel. *Nigella* sp.
98. ap(p)lommen, plommen, nunufer, waterrosen, waterlelien, zeebloemen. *Nymphaea alba* L. en *Nuphar luteum* Smith.
99. wilde mageleyne. *Origanum vulgare* L.
100. beetram, beertram. *Anacyclus pyrethrum* Cand.
101. pionie. *Paeonia officinalis* L.
102. peercelle, petercellen, petercelie. *Petroselinum hortense* Hoffm.
103. boemvaren, wilt varen. *Polypodium vulgare* L.
104. paridane, paritarie. *Parietaria erecta* M. et K.
105. porcell(e)ine. *Portulaca oleracea* L.
106. puleye, onser vrouwe wiechstroef. *Mentha Pulegium* L.
107. hyesloeck, pareye, poereyloeck, poerloeck, porloeck. *Allium Porrum* L.
108. vijfblat, vijfvingher. *Potentilla reptans* L.
109. bevenelle, bevernelle, pinpinelle *Pimpinella Saxifraga* L.
110. oelsaet, mancopzaet. *Papaver somniferum* L.
111. popelboem, ulbenboem. *Populus alba* L.
112. wilde pasternake, pisternake. *Pastinaca sativa* L.
113. pasternake, tamme pasternake, hofpasternake. *Daucus Carota* L.
114. ro(o)sen. *Rosa* sp.
115. radys, radise, rafamis. *Cochlearia Armoracia* L.
116. radise, tam radys. *Raphanus sativus* L.
117. rute. *Ruta graveolens* L.
118. rosenmarijn. *Rosmarinus officinalis* L.
119. rapen. *Brassica* sp.
120. aelbesien, rybes, ribes. *Ribes rubrum* Jancz.
121. me(e)de. *Rubia tinctorum* L.
122. nachtscae. *Solanum nigrum* L.
123. spinagie, spinachia. *Spinacia oleracea* L.
124. wilt commyn, breet comijn, comijn der rustieren. *Laserpitium siler* L. (?).
125. mostaert, mostaertsae. *Brassica nigra* Koch. en *Sinapis alba* L.
126. hoy of stoe of caf dat de kemelen eeten. *Andropogon schoenanthus* L.
127. serpentine. *Polygonum Bistorta* L.
128. hasencullen, wolfscullen. *Orchis* sp.
129. mottencruit, winterbloeme. *Helichrysum arenarium* Mönch.
130. sticados van arabien. *Xeranthemum annuum* L. (??)
131. spargus. *Asparagus officinalis* L.
132. savelboem, sevenboem. *Juniperus Sabina* L.
133. donckerbaert?, donderbaer(t), huysloeck. *Sempervivum tectorum* L.
134. eyuyn, squilla, eyuyn van over see. *Scilla bifolia* L.
135. vlier. *Sambucus nigra* L.
136. wilghe. *Salix* sp.
137. steenbreeck, steenbreke. *Ulmaria Filipendula* Hill.
138. hertstong(h)e. *Sclopopendrium vulgare* Sm.
139. hasenoere, haesooren. *Knautia arvensis* Coult.
140. savie, selve. *Salvia officinalis* L.
141. spica nardi. *Nardostachys jatamansi* Cand.
142. roems spica. *Valeriana celtica* L.
143. onser vrouwen bedstro(e). *Thymus Serpyllum* L.
144. wollecruyt. *Verbascum* sp.
145. tormencille, tormentille. *Potentilla Tormentilla* Neck.
146. violen, violetten. *Viola* sp.
147. wilde carden. *Dipsacus silvestris* Huds.
148. netel(en). *Urtica* sp.
149. valeria(e)ne, wilt nardum. *Valeriana officinalis* L.
150. usnea, mos. *Usnea* sp.

Ieder van de 150 korte capittelen geeft steeds een korte opmerking over de aard en de kracht van de plant in het algemeen, waarna gewoonlijk de geneeskracht van de plant of plantendelen en een receptuur, toe te passen bij de genoemde ziekten, wordt gegeven. Tussen de tekst bevinden zich vele al of niet afgekorte namen van auteurs waaraan de gegevens zijn ontleend. Het gehele capittel xxiii over „bernage”, is bij wijze van voorbeeld in foto weer gegeven.

Een plantenbeschrijving ontbreekt geheel; slechts enkele zeer vage opmerkingen zeggen iets over het uiterlijk van de planten. Zo is berberis „een spruijete met doernen” en brem brengt „gheel bloemkens voert of maenkens waren”. Ook komt slechts zeer zelden bij de

met zucker en drinckter af smerghes en sautons
 zo wel als ghi wilt. tsegghē verstoping der melcē
 en tsegghē melacolie of de gretinne Nē. j. w. vā den
 zap vā bernagie hertesdōghē: aiscute of weanghe
 i de blasse elckē. g. hā. sene blayere: der wortelē
 brufci spargi en de saijē vā vākel perrele anijs
 en califfhouc elckē. j. g. z. siedse al i wijn en waē
 elckē. j. g. w. toet dz. in. drel verfoijen es: alst der
 eenē doeck ghedaē es doetter zucker in. vā deze sijn
 wep Nē telker wesen. j. g. glaeske smerghes end
 sautons. daer na Nē vā de elonte der pilke vā rehar
 ben en de lapide lazuli elckē. g. z. miz swcep vā
 hertesdōg macet pilke. ix. vā d te sterckē Nē daer
 na. j. z. vā drijatiel miz luttē wijns: cf dhacorg
 d wortel vā bernage en es de mediane niet goet
 het erwhe al wou ghetē miz offenedōg macet goet
 bloet. tsegghē de ghele vrou es hoer zap goet: cf dz
 erwhe miz milden i vleses ghesoije daer af dat zap
 ghedroechē: wermoes of pottagie miz bernage. ke
 ten: perrele i vleses zo p ghesoijē gheft goet wot
 sel. Bernaede heste wije sijnre eyghēder mache dz
 herte te sterckē: daer d es water daer af seer herte
 seck. en weg i wel sieckē: sene blayere i hoer wa
 ter ghesoijē daer af swcep miz zucker ghesmacet es
 goet vā sieckē d zier gheslaue sijn en ghesact ser. pā

Den Herbarius in dyetsche, 1484. Capittel XXIII. Bernage.

in het wild voorkomende planten een aanwijzing omtrent de vindplaats voor. Zo is cuscuta „een dinck opt vlas ghewonnen” en levermos „een cruit omtrent wateren of vochteghe steenen wassende”. Hoewel de mate van vrijheid die de vertaler zich bij zijn werk veroorloofd heeft, eerst zou kunnen worden vastgesteld na een vergelijking met de oorspronkelijke uitgave, blijkt toch reeds uit sommige plaatsen in de Nederlandse tekst, dat een critische zin hem niet vreemd was. In capittel lxxxix over „mater bivoet” b.v. vindt men: „Pandecta seet dat arthemesia dats byvoet die voer gheseet es in dat xii capittel ende matricaria dats mater daer men hier af seet sijn een. ick oversetter dees boeckx seg dat verscheiden cruden sijn maer hed es een gheslechte van eender macht in verscheiyender ghedaente”.

Ondanks deze critische zin treft men in de

150 capittelen een bijzonder groot aantal voorbeelden aan van bijgeloof en een vertrouwen in mystieke krachten die in de kruiden aanwezig waren. Bijvoet en de wortel van de pijpbloem „in huus gheroect veriaecht duvelie ende de duvels”. „Santorie es gheheilsem want doet men santorie in eenen siende pot daer vleesch in es dat in stucken ghesoijen es, die santorie doet die stucken weer om aen een heijlen”. Van vijfvingerkruid wordt gezegd „wilt oeck yemant van eenen prince oft coninck wat vercrighen over hem dit cruyt draghende dat sal hem wel sprekende maken ende hij sal vercrighen dat hij begheert als albertus in den boeck der heymelicheden van die crachten der cruden sprekt”.

In een volgend maandblad zal een bespreking van het tweede gedeelte van het kruidboek volgen.